

УДК 343.988(075)

Л.О. ШЕВЧЕНКО, канд. психол. наук,
доц., Харківський національний університет вну-
трішніх справ

СТРУКТУРНІ СКЛАДОВІ ВІКТИМНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Ключові слова: *віктимність, особистість, же-
ртва злочину, самооцінка, психодинамічні влас-
тивості, насильство*

За умов трансформації соціально-еконо-
мічних відносин у суспільстві виникають
ускладнення в економічній, політичній, соці-
ально-психологічній сферах, наслідками яких
стають різноманітні конфлікти, правовий ні-
гілізм, зростання рівня злочинності, маргіна-
лізація та тотальна віктимізація населення.
Однією із найуразливіших соціальних груп є
молодь, оскільки суперечлива система цінно-
стей, ідеалів, а також норм й стандартів поведін-
ки, які існують у суспільстві, з одного боку, і
брак життєвого досвіду, інструментальних
знань та вмій, певних рис характеру, мора-
льно-етичних якостей, з іншого боку, призво-
дить до моральної й правової неготовності
жити в нових умовах, що в свою чергу сприя-
тиме їх латентної віктимізації.

Метою статті є викладення результатів пі-
лотажного вивчення деяких структурних
складових віктимної особистості молодіжно-
го віку.

Проблема віктимності як специфічної фо-
рми психологічних проявів особи є предме-
том вивчення кримінологів, правників, соціо-
логів, психологів (Д.В. Ривман, Л.В. Франк,
А. Фатгах, В.Є. Христенко, В.І. Полубінський,
О.Б. Бовть, Ю.А. Клейберг та ін.). Термін «ві-
ктимність» було введено Л.В. Франком ще в
минулому сторіччі. У сучасній науці віктим-
ність (від лат. *victima* – жертва, комплекс же-
ртви, роль жертви) тлумачиться як стійка
особистісна якість, котра характеризує
об'єктну характеристику індивіда ставати же-
ртвою зовнішніх обставин чи активності соці-
ального оточення, або схильність суб'єкта до
поведінки у взаємодії з іншими виявлятися
жертвою. Дотепер віктимність розглядається

вченими з різних точок зору: як комплекс
властивостей особистості (В.І. Полубінський,
В.Я. Рибальська, С.В. Ільїна), певний стан
особи або якість її активності (Д.В. Ривман,
В.С. Устинов), готовність людини ставати
жертвою (Л.В. Франк, В.Є. Христенко, Л.І. Смо-
ляк), певну систему психодинамічних та соці-
ально-психологічних якостей особистості, що
зумовлюють схильність людини стати жерт-
вою (О.О. Клачкова, О.Б. Бовть). Прихильни-
ки першої точки зору вважають, що віктим-
ність є стабільним особистісним утворенням,
яке забезпечує типовий спосіб діяльності та
поведінки особи через її соціально-зумовлені
властивості чи певну сукупність біофізичних
якостей. За думкою В.Я. Рибальської, віктим-
ність доцільно розрізняти в залежності від
фактора, що її зумовлює, а саме: віктимність
як сукупність соціально-психологічних якос-
тей особистості, пов'язаних з особливостями
її соціалізації (віктимогенна деформація осо-
бистості); віктимність як виключно соціальна
«безособова» якість, зумовлена виконанням
соціальних функцій (професійна віктимність
або «рольова» віктимність); віктимність як
біофізіологічна якість особи (вікова віктим-
ність); віктимність як наслідок патологічного
стану особи (віктимність – патологія) [1,
с.68]. Характеризуючи віктимність як тимча-
совий стан особистості, прихильники такої
точки зору вважають, що в цьому випадку
віктимність виражається у такій формі актив-
ності, яка зумовлює вразливість особи, може,
навіть, провокувати агресію, насильство. Так,
досліджуючи індивідуальну віктимність
Д.В. Ривман зауважив, що цей вид віктимності
є зумовлене наявністю злочинності стан ураз-
ливості окремої особи, який виражається в
об'єктивно притаманній людині здібності
стати жертвою злочину [2, с.42]. Отже, інди-
відуальна віктимність – якість конкретної
людини, котра зумовлена сукупністю соці-
альних, психологічних, біофізичних факторів,
які підвищують у тій чи іншій життєвої ситу-
ації вірогідність стати жертвою злочину.
Прибічники ще одного підходу розуміють
віктимність як спосіб дій та поведінки особи.
Як вважає Д.А. Сорокотягіна, віктимність –

це дії або навпаки бездіяльність осіб, при яких вони стають жертвами злочину в типових і нетипових для них ситуаціях. Дії можуть бути як цілеспрямовані (провокаційні, ризиковані), так і нецілеспрямовані (необережні, необачливі). Бездіяльність може полягати у неказанні опору кривднику, терплячому відношенні до тортур. Таким чином, можливо виділити дві складові віктимності – особистісні якості індивіда та фактори зовнішнього середовища [3, с.34]. Російський психолог М.А. Одинцова зауважує, що доцільно розглядати, навіть, два конститутивних типа віктимності: особистісну та рольову. Особистісна віктимність ґрунтується на таких рисах як інфантилізм, тривожність, нерішучість, довірливість, агресивність, конфліктність та специфічних особливостях поведінки, в першу чергу, девіантної та аддиктивної. Безперечно, особистісна віктимність впливає на рольову поведінку, оскільки остання зазнає потужного впливу особистісних особливостей людини [4, с.84]. Крім того, особистісна віктимність інколи є фактором, який впливає на вибір поведінки в значущій ситуації та зумовлює набуття особою віктимного досвіду. Віктимність може проявлятися у різноманітних сферах життєдіяльності людини, особливо у міжособистісних стосунках. Погодимося з думкою вітчизняного психолога О.Б. Бовть, що стан злочинності та рівень віктимізації у суспільстві у всі часи вважався невід'ємним елементом його певної морально-правової характеристики [5, с.131].

З метою вивчення окремих структурних складових віктимної особистості було проведено дослідження, у якому взяли участь 211 осіб, віком від 16 до 27 років. В першу (основну) групу були включені особи молодіжного віку, чоловічої та жіночої статі, які мають віктимний досвід, тобто ставали не менше двох раз жертвами різного виду насильства: фізичного, психічного, морального, всього 116 осіб. Друга група (контрольна) складалася також із осіб молодіжного віку, чоловічої та жіночої статі, які не мають віктимного досвіду, всього 95 особи. Методологічною основою роботи є генетично-психологічний підхід

(С.Д. Максименко, Ю.М. Швалб, Я. Гошовський), у відповідності з яким особистість є унікальною цілісною структурою, яка існує у русі; системно-структурний підхід (Б.Ф. Ломов, К.К. Платонов, Л.І. Анциферова), де психічні явища розглядаються як система, який притаманна структурна організація; принцип активності (А. Валлон, С.Л. Рубінштейн, В.О. Петровський, О.М. Леонт'єв), згідно якому психічна діяльність носить активний характер, а взаємодія із середовищем розглядається як процес активної вибіркової діяльності людини; а також класичні віктимологічні концепції (Л.В. Франк, Д.В. Рівман, В.Я. Рыбальська, В.Є. Хрістенко). Виявлення віктимізованих осіб відбувалося за критерієм реалізованої віктимізації та за критерієм потенційної схильності до віктимної поведінки. Реалізована віктимність вивчалася за допомогою розробленої нами анкети, яка містить формально-демографічні відомості, відомості щодо порушення прав респондентів та заподіяної шкоди, відомості щодо рис характеру, окремих якостей та властивостей особистості, дій, які стали причиною тому. Потенційна віктимність вивчалася шляхом психологічного тестування. Для дослідження окремих структурних складових віктимної особистості була складена батарея тестів, яка дозволила розглянути такі різнорівневі підструктури як соціально-зумовлені якості особистості, самооцінку, психодинамічні властивості. У дослідженні використовувалась методика: О.О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки», «Особистісний диференціал», «Самооцінка», опитувальник РЕН Г. Айзенка. Дослідження проводилося анонімно із застосуванням кодованого ім'я респондентів.

За результатами анкетування з'ясовано, що реалізована віктимність у першій групі молоді вірогідно вище. Жінки відмітили, що вони зазнавали насильство у своїй сім'ї, під час навчання у школі потерпали від образливих дій однокласників, ставали реальними жертвами таких злочинів як шахрайства, кишенькові крадіжки. Чоловіки частіше стають жертвами вимагання, грабежів, потерпають від фізичного насильства з боку батьків та агресивності

однолітків. За думкою досліджуваних, передумовами віктимності можуть бути різноманітні чинники: соціально-культурні, біологічні, вікові та ін. Так, можна констатувати, що на певні відхилення молоді від соціальних норм суспільство дивиться поблажливо, ніж на аналогічні прояви у більш старшому віці. Самі досліджувані основної групи вважають, що шляхом підвищення активності, фізичним вдосконаленням та можливості давати відсіч, розвитком самостійності, вмінню знаходити компроміс можна запобігти віктимній поведінці, але фактично нічого не змінюють у своєму житті. Вагома роль біологічного чинника, оскільки саме в цей період відбувається гормональна перебудова організму, внаслідок чого порушується врівноваженість процесів збудження та гальмування у ЦНС, людина стає дратівливою, конфліктною, тривожною, агресивною. Вже є доведеним, що особи чоловічої статі схильні до прояву агресивних дій фізичного типу, а жінки – частіше до вербальної агресії. У більшості випадків агресія осіб чоловічої та жіночої статі різняться, виконують різні функції, тобто у чоловіків – інструментальна, а у жінок – експресивна. Агресивна поведінка, разом з конфліктністю та дратівливістю, викликає реальну ворожість з боку оточення і може сприяти віктимізації особи. Зазначимо, що у сучасному суспільстві громадська думка є суперечливою, в тому числі й щодо сім'ї, шлюбу, відносин у родині. Молодь болюче переносить девальвація інституту сім'ї у суспільстві свідченням чого є, наприклад, те, що 27 % опитаних вважають, що їх сім'я існувала формально, 26 % у виборці виховувалися у неповних сім'ях; майже третина опитаних зізналися, що у сім'ї вони самі зазнавали фізичного насилля і були свідками сварок, бійок та різних типів агресивної поведінки батьків й інших домочадців. Важливою причиною у формуванні стійкої особистісної віктимності є взаємовідносини з батьками, оскільки викривлені типи батьківського ставлення до дитини (депривація та симбіоз, фізичне та психічне насилля) впливають на віктимну особистісну організацію. Так, досліджувані у першій групі молоді відмітили, що

в більшості своїй (близько 67 %), були позбавлені нормального спілкування з батьками, оскільки батьки, в кращому випадку, багато часу працювали, намагаючись матеріально забезпечити родину, придбати речі, житло, оплатити навчання тощо, або вели аморальний образ життя, пиячили, не виконували батьківські функції.

Спільною є думка обох груп опитаних, що посилити особистісну віктимність може неадекватне ставлення значущих дорослих, наприклад, учителів у школі (так вважають 82 % опитаних першої групи і 73 % контрольної групи), жорстокість однолітків (за думкою 61 % опитаних першої групи і 49 % контрольної групи), залучення у вуличні угруповання з напівкримінальною субкультурою (так зазначили 72 % опитаних першої групи і 84 % контрольної групи). Також, особистісній віктимізації сприяють, по-перше, такі специфічні особливості поведінки як: вживання наркотичних речовин, зловживання алкогольними напоями (слабоалкогольними та пивом, до речі, теж), по-друге, аморальна поведінка, статева розбещеність; по-третє, такі полярні властивості як: тривожність, невпевненість у собі, агресивність, інфантильність, довірливість, демонстративність, боягузливість, нерішучість, конфліктність, схильність до ризику, стресогенність. Одержані дані узгоджуються з результатами інших досліджень. Так, О.О. Клачкова довела, що можливість здійснення злочинного наміру залежить від структурної організації особистості потерпілого та його поведінки, яке тісно пов'язано з особою і є її функцією. Жертва злочину, як потенційна, так і реальна, має певні якості, що роблять її в більшому чи меншому ступені вразливою. Вочевидь, певні особистісні якості та поведінка, котра вказує на індивідуальні риси та властивості особистості, створюють уразливість до заподіяння фізичної, моральної, матеріальної шкоди [6, с.10].

Поведінку людини, зокрема віктимну, доцільно розглядати з урахуванням особистісних факторів, а не ситуаційних, які лише впливають на варіативність прояву особистісних факторів, на що звертали увагу

С.Л. Рубінштейн, В.М. Мясичев, Г. Олпорт, С.О. Гарькавець та ін. Одним з таких психологічних утворень є самооцінка. Самооцінка – це судження людини про ступінь наявності у неї певних якостей, властивостей відносно з їх визначеним еталоном, це прояв оціночного відношення людини до себе. Вважається, що самооцінка – афективна оцінка уявлення індивіда про самого себе, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їх ухваленням або засудженням. Предметом самосприйняття і самооцінки індивіда можуть стати його тіло, здібності, соціальні стосунки і інші особистісні прояви [7, с.352]. Самооцінка особистості залежить від того, ким їй хотілося б стати, яке місце зайняти у світі, якими методами реалізувати свої устремління – це є критерієм в самооцінці власних успіхів або невдач [8, с.6]. Цілком природно, що самооцінка є суб'єктивною основою для визначення рівня домагань, тобто тих завдань, які особистість ставить перед собою в житті і до реалізації яких вважає себе здатною. За результатами дослідження у основній виборці неадекватно завищену самооцінку мають 52 % , адекватну самооцінку майже 27 % , у контрольній групі: 43 % мають адекватну самооцінку, 36 % – неадекватно завищену самооцінку, відсоток осіб, що мають неадекватно низьку самооцінку в обох групах однакові і складає 21 %. Це досить тривожна тенденція, оскільки лише близько третини досліджуваних основної групи здатні оцінити себе з урахуванням сильних та слабких сторін, здійснювати зміни у бік власного самовдосконалення та критично оцінювати увесь спектр особистісних віктимогенних характеристик. Неадекватно завищена самооцінка, яку діагностовано у половині осіб з основної групи та третини досліджуваних контрольної групи, свідчить про наявність у них гіпертрофованої оцінки своїх достоїнств, з одного боку, та виключення у себе недоліків чи їх недооцінювання, з іншого боку. Джерелом неадекватно завищених самооцінок може бути нереальний рівень домагання, який явно не відповідає можливостям молоді, їх освіті,

професійним навичкам а також незадоволеність собою, що врешті-решт виступає свідченням низького рівня адаптованості особи до ціннісно-нормативних вимог соціуму та вибору адекватної поведінки у несприятливій ситуації. Отже, неспроможність відповідати за свої негаразди та помилки у житті, підсвідоме та свідоме бажання перекласти відповідальність за неуспіх соціалізації на оточуючих, суспільство, несприятливі обставини життя явно сприятиме їх подальшій віктимізації. За неадекватно заниженою самооцінкою у виборці не виявлено розбіжностей, так 21 % досліджуваних в обох групах мають саме такий рівень самооцінки. Неадекватно занижена самооцінка негативно впливає на самоповагу особи, особливо у молоді, зумовлює розмитість думок та образів про власне Я, може привести до формування «комплексу неповноцінності». Невпевненість у собі як стійка якість особистості та пасивність робить їх залежними від негативного впливу оточення, віктимної чи криміногенної ситуації. Разом з тим, вони невдоволені своїми стосунками з оточенням, інколи схильні до немотивованої агресії, презентують себе як невдачу чи жертву несприятливих обставин. Спираючись на власний досвід спостереження зауважимо, що особи з неадекватно заниженою самооцінкою часто перебувають у емоційній та соціальній депривації, у них послаблені стосунки у сім'ї, з однолітками часто свідомо тримаються осторонь. Погодимось, що поведінка особи із неадекватно заниженою самооцінкою в критичних ситуаціях може сприяти власній віктимізації.

Вивчення психодинамічних властивостей основної групи вказує, що вони мають вірогідно вищий рівень психотизму, вищі показники за шкалою нейротизму, ступінь вираження сили та рухливості нервових процесів характеризується тенденцією до інертності нервової системи, неврівноваженості, ригідності. За результатами дослідження можемо припустити, що досліджувані, які мають віктимний досвід, схильні до конфліктності, асоціальному поведінню, неадекватності емоційних реакцій. Вони тривожні, напружені, часто невдоволені собою та оточенням взагалі. У нових

чи нестандартних ситуаціях швидко досягають поза межного гальмування, здатні відмовитися від активних дій, опору, погано прогнозують розвиток подій, їм важко передбачити варіативність розвитку ситуації. Отже, перелічені психодинамічні властивості можуть вважатися передумовою прояву специфічних віктимогенних особистісних рис людини.

Аналіз соціально-зумовлених якостей особистості дозволяє виявити в обох групах соціально бажані характеристики досліджуваних, тобто ті, які задовольняють людину, її рівень досягнень, зумовлюють адекватність поведінки в соціумі. Учасники дослідження вважають, що вони незалежні, схильні у складних чи віктимогенних ситуаціях розраховувати на власні сили, але інколи залежні від зовнішніх обставин та ситуацій, проявляють конформізм, необачність, надмірну емоційність. До віктимогенних якостей особистості досліджувані основної групи віднесли: ворожнечу, агресивність, конфліктність, заздрість, невміння відстояти свої інтереси, слабкість (залежність), довірливість. Вони щиро вважають, що їм ці якості не притаманні. Оцінюючи себе як відповідальних, добрих, справедливих, рішучих, впевнених, самостійних вони на свідомому рівні заперечують наявність віктимогенних якостей, що насправді не відповідає дійсності та може свідчити про наявність внутрішнього конфлікту. Учасники контрольної групи до основних віктимогенних якостей особистості віднесли: залежність, упертість, нерозбірливість у зв'язках, довірливість, наївність, щирість, агресивність. Своїми основними якостями вони вважають самостійність, справедливість, критичність, щирість, чесність, відкритість, тобто свідомо припускають імовірність своєї вразливості та віктимності. Втім, поведінка людини, як відомо, обумовлюється не тільки константними (постійними) факторами, а також конкретною ситуацією, в якій вона опиняється. Внаслідок того, що особистісна структура молодого людини ще не затвердилася остаточно, то її поведінка сильно обумовлена різноманітними ситуаційними факторами. Ураховуючи, що дані, отримані за

методикою «Особистісний диференціал» відображають суб'єктивні, емоційно-змістовні уявлення людини про себе, то цілком зрозумілими є суперечливі оцінки власної активності – пасивності та недостатнім рівнем прийняття себе – уникненням відповідальності досліджуваних основної групи. Проте, одержані дані узгоджуються з результатами анкетування. Так, досліджувані з віктимним досвідом мають недостатній рівень приймання самого себе, явно незадоволені рівнем власних досягнень, їх поведінка часто залежить від зовнішніх обставин, вони мають викривлену самооцінку та певні невротичні проблеми. Досліджувані контрольної групи впевнені у собі, незалежні, відкриті, критичні до себе, в певному сенсі задоволені собою, тобто приймають себе як особистість. У складних випадках схильні покладатися на себе, утім, їм легше діяти за звичним алгоритмом.

Віктимна особистість як складна різнорівнева система включає соціально-зумовлені якості, самооцінку, психодинамічні властивості, котрі відображають певний рівень функціонування особистості, її поведінку в звичних та стресових ситуаціях, зокрема віктимогенних.

Особи, які мають реалізовану віктимність, не усвідомлюють механізми своєї віктимізації, заперечують наявність віктимогенних якостей, недооцінюють значущість своїх соціально-психологічних властивостей та особливостей поведінки, які сприяють формуванню особистісної віктимності. Такі психодинамічні властивості як високий рівень психотизму та нейротизму, ригідність, конфліктність, неадекватність емоційних реакцій призводять до поза межного гальмування нервової системи у нестандартних ситуаціях і можуть вважатися передумовою прояву специфічних віктимогенних особистісних рис людини.

Сукупність різнорівневих складових, як: взаємовідносини з батьками, однолітками, вчителями, особливості соціалізації, власний віктимний досвід та певні якості людини, неадекватність самооцінки в критичних ситуаціях може сприяти власній віктимізації особи.

Віктимність залежить від особистісних характеристик, соціального статусу людини,

ступеня конфліктогенності ситуації для особи. Набутий віктимний досвід, якщо він не усвідомлюється і не аналізується, може призвести до внутріособистісного конфлікту, формування «комплексу неповноцінності», дезадаптації в соціумі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рыбальская В. Я. О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Виктимология и профилактика правонарушений : сб. науч. тр. – Иркутск, 1979. – С. 68–69.
2. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
3. Сорокотягина Д. А. Виктимологический анализ при расследовании преступлений / Д. А. Сорокотягина // Криминалистическая виктимология (вопросы теории и практики) : сб. науч. тр. – Иркутск, 1980. – 124 с.
4. Одинцова М. А. Психология жертвы. Сказкотерапия для взрослых / М. А. Одинцо-

ва. – Самара : Бахрах-М, 2010. – 240 с.

5. Бовть О. Б. Про дослідження віктимної поведінки молоді у морально-правовому вимірі / О. Б. Бовть // Вісник Нац. ун-ту оборони України. – 2012. – Вип. 1 (26). – С. 131–138.

6. Клачкова О. А. Структурная организация виктимной личности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / О. А. Кулачкова ; Российск. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – Санкт-Петербург, 2008. – 20 с.

7. Петровский А. В. Психологический словарь / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Политиздат, 2-е изд., испр. и доп. 1990. – 494 с.

8. Меднікова Г. І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Г. І. Мечнікова ; Одеськ. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2002. – 20 с.

Шевченко Л. О. Структурні складові віктимної особистості / Л. О. Шевченко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 1058–1063 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12slocvo.pdf>

Розглянуто деякі структурні складові особистості молодіжного віку, яка має віктимний досвід. Віктимна особистість розглядається як складна цілісна, різнорівнева система, яка включає соціально-зумовлені якості, самооцінку, психодинамічні властивості, котрі відображають певний рівень функціонування особистості, її поведінку в звичних та стресових ситуаціях, зокрема віктимогенних.

Шевченко Л.А. Структурные составляющие виктимной личности

Рассмотрены некоторые структурные составляющие личности молодежного возраста, имеющей виктимный опыт. Виктимная личность это сложная целостная, разноуровневая система, которая состоит из социально-обусловленных качеств, самооценки, психодинамических свойств, отражающих определенный уровень функционирования личности, ее поведение в привычных и стрессовых ситуациях, в том числе и виктимогенных.

Shevchenko L.A. The Structure Components of Victim Personality

Some structure components of young person which was victim are considered in the paper. Victim personality – it is complex integrated but split-level system that consists of socially conditioned characteristics, self-appraisal, and psychodynamic characteristics. These characteristics reflect certain level of individual's functioning, and his or her behavior in usual and stressful situations, including victimogenic situations.